

УСНА ІСТОРІЯ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ ПОВСЯКДЕННЯ

УДК 94 (477.8):396:908

Олександр Кривоший
(Запоріжжя, Україна)

ВОЄННА ПОВСЯКДЕННІСТЬ ЖІНОК КОЗАЦЬКОГО ЗАПОРІЖЖЯ У МОВНІЙ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ХІХ СТ.

Не буде відкриттям той факт, що особливістю обраної нами до розгляду проблематики є те, що поняття «малодослідженості» щодо неї визначає не стільки наявність відповідної джерельної бази, скільки відсутність у переважної більшості українських істориків бачення цієї проблеми як такої¹. Перебуваючи під впливом російської дворянської і радянської історіографій, тиском комуністичної ідеології та «наглядом» компетентних органів (парткомісій, парткомів та органів КДБ), українські історики ХІХ – останнього десятиріччя ХХ ст., перестали «бачити» ті сюжети вітчизняної історії, які підкреслювали її самобутній, національний характер. Відтак, вибудований в контексті «єдиного потоку»² історіографічний образ козацького Запорозжя³ виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу.

¹ Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с. – С. 188.

² Маргіналізація тем «жінка і запорозьке козацтво», «жінка і українське козацьке військо» в українській історіографії була спричинена як впливом іноземних історіографічних традицій, так і тією обставиною, що цю тему не вважали «своюю» ані військові історики, ані дослідники, які вивчають соціальну структуру ранньомодерного українського соціуму, історичну фемінологію, гендерну та воєнну історію ранньомодерної України.

³ Запорозжя, Запороги розглядається автором як історико-географічна область на Півдні України, яка стала місцем розташування як козацтва, так і інших груп запорозьких поселенців – селян, лопманів, чабанів, рибалок, мисливців та ін. При такому підході до вивчення історії Запорозжя стає очевидним, що культурний простір цієї кризової історико-географічної області був наповнений різноманітними двостатевими, поліетнічними практиками повсякденного життя її мешканців. Відтак, будемо мати на увазі, той факт, що буденні практики запорозького козацтва були тісно пов'язані (природні взаємовпливи) з уже сформованими традиціями степового життєстрою, які передбачали присутність жіночої складової, шлюбні стосунки (інститут сім'ї) та при-

Війна як соціально політичне явище завжди являла собою не лише крайню форму вирішення соціально-політичних, економічних, ідеологічних, національних, релігійних, територіальних та інших протиріч між державами, народами, націями, класами і соціальними групами людей засобами воєнного насильства, але й особливу форму світу, в якому людина протягом певного часу жила і взаємодіяла з іншими людьми. Йдеться про умови життя, ратної і мирної праці, відпочинку, побуту, озброєння, харчування, лікування, обставини проживання, поведінкові реакції, соціально-політичні уподобання, сприйняття подій крізь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума⁴, одним словом, про *комплекс* різнорідних повсякденно-побутових реалій, в яких провідну роль (нормуючу і формуючу) відігравав «військовий чинник»⁵. Означений вище комплекс різнорідних повсякденно-побутових реалій являє собою не що інше, як «особливий (екстремальний) життєвий світ» пересічних громадян – воєнну повсякденність соціальних груп, окремих осіб та маргіналів («світ розбійників», «світ людей вулиці») – шпигун(ки)и, диверсант(ки)и, мародери, дезертири, езекутори, полонян(ни)ики, маркітантки, шинкарі, шинкарки, інваліди, зрадники, бунтівники, самогубці. Мобілізації до армії, встановлення відповідних режимних норм, заходи економії, втрати близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені міграції, терор і насильства окупантів – усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, але й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя. На відміну від мирного часу, загрози для окремої людини та певних соціальних груп у ході війни, революції та збройного локального конфлікту набувають системного характеру, стають головною ознакою їх повсякденного існування⁶. Воєнна по-

родне збільшення кількості населення. Особливі умови життя на Запорозжжі вимагали вироблення у степового населення таких рис характеру і норм життєустрою, які б забезпечували їм можливість виживання в умовах постійної небезпеки. (Див.: Кривошій О. Специфіка та межі присутності «жіночого» в культурному просторі Запорозжжя. Військово-історичний аспект / О. Кривошій // Мандрівель. – 2011. – № 5. – С. 20-28).

⁴ Колесник І. І. «Повернення до речей» як перспектива історичних досліджень / Колесник І. І. // Український історичний журнал. – 2012. – №3. – С. 183-197. – С. 184.

⁵ Кривошій О. П. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорозжжя у науковому доробку українських істориків (1946-1991 pp.) / О. П. Кривошій // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140-146. – С. 141.

⁶ Лисенко О. Повсякденна історія війни: методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / Відп. ред. О. С. Лисенко; НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 8-22. – С. 16.

всякденність пересічних людей, «безмовної більшості», таким чином, являє собою історичну цілісність, сформовану двома взаємозалежними структурами історіями «нижчого рівня», – фронтовою повсякденністю – комплексом повсякденно-побутових реалій людей (в нашому контексті – жінок) в умовах воєн, революцій та збройних локальних конфліктів – самі війни) і тиловою повсякденністю – комплексом повсякденно-побутових реалій людей, що ці війни, революції та збройні локальні конфлікти супроводжували – розквартирування військ, реквізиції, військові заготовки, ремонтно-відновлювальна та військово-санітарна діяльність, забезпечення повсякденних потреб життєдіяльності як окремих воїнів, так і різноманітних військових формувань тощо. Означені вище структури – історії фронтової і тилової повсякденності, в свою чергу, складаються з «мікро-історій» нижчого рівня – природа, ландшафт, озброєння, харчування, військово спорядження, житло, фортифікаційні й оборонні споруди, умови ратної і мирної (тилової) праці, відпочинок, побут, тактичні дії, транспортні засоби, медична допомога, соціальна адаптація, сприйняття подій кризь призму свідомості окремої соціальної групи чи індивідуума, народна пісня, танок тощо⁷. При цьому жіноче повсякдення воєнної епохи не зводиться до загального повсякдення її соціальної групи. Відмінності між чоловічою і жіночою повсякденністю, за влучним спостереженням російської дослідниці Н. Пушкарьової, лежать як у площині змісту, так і цінностей, ритмів розвитку повсякденності жінок і чоловіків, оскільки соціальні практики чоловіків і жінок, навіть в одній сфері ніколи не були тотожними⁸. Вивчаючи жіноче повсякдення не слід обмежуватись тільки висвітленням її зовнішніх проявів (кордонів), слід розкривати і її внутрішню природу, оскільки повсякдення – це життєвий континуум, безперервність практик і досвідів, а головне – переживань, у яких реалізується людська суб'єктивність⁹.

Відтак у мовній свідомості українських істориків XIX ст. будемо шукати, критично відтворювати і ретельно аналізувати щонайменші «сліди» воєнної повсякденності жінок¹⁰ козацького Запорожжя, а також щонайменші «на-

⁷ Кривошій О. П. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорожжя у науковому доробку українських істориків (1946-1991 рр.) / О. П. Кривошій // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140-146. – С. 141.

⁸ Пушкарева Н. К. определению понятия «женская повседневность» / Н. Л. Пушкарева // Повседневный мир советского человека 1920-1940-х гг. – Ростов-на-Дону, 2009. – С. 212-222. – С. 212-213.

⁹ Там само. – С. 212-222.

¹⁰ Термін «Історія жіночої повсякденності воєнної епохи» («Історія воєнної повсякденності жінок») використовується нами для характеристики напрямку історичного знання, об'єктом дослідження якого виступає буденне життя, усі життєві реалії

тяки» на причини її можливої відсутності в культурному просторі цієї історико-географічної області.

Одним із перших в українській історіографії до розробки означеної вище проблематики долучився Аполлон Скальковський (1808-1898). В контексті студіювання історії запорозького козацтва він вдався до вивчення проблеми неприсутності/присутності жіночої складової в традиціях та повсякденних практиках запорозької січової громади¹¹. Зі слів історика стосунки запорожців з жінками зводились до «безшлюбного» статусу запорожців та насмішкливо-парубочого трактування козаками прекрасної статі¹². А. Скальковський твердив, що козакам-запорожцям заборонялось не лише одружуватись, бо козак «за втрату цноти (надто в Січі) міг поплатитись головою»¹³, а й приводити жінок в межі Вольностей Війська Запорозького Низового. Посилаючись на «неписаний статут Запорозького товариства», історик стверджував, що всі чини і звання війська Запорозького, від кошового до полкового хорунжого, одержувало тільки товариство, тобто нежонаті козаки, одружені ж ніякого чину і посади обіймати не могли.

Право сидіти зимівниками, також могло мати тільки товариство зі своїми служителями, або молодиками, записаними по куренях або ні, але теж холостими. Батько, ж «міг жити із синами або родичами, якщо ці останні по куренях вважалися, але жодної жінки в зимівниках не було і бути не могло...»¹⁴. І це при тому, що А. Скальковський одним з перших у вітчизняній історіографії почав аналізувати, наповнену численними сценаріями

жінок в умовах воєнного стану, воєн, революцій та збройних локальних конфліктів. До воєнної повсякденності автор відносить фронтову повсякденність – самі війни, революції та збройні локальні конфлікти і тилову повсякденність – реалії, що їх супроводжували. Чим довше тривала війна, тим виразніших форм набували життєустрій та морально-психологічні установки традиційних і тимчасових соціальних когорт та жіночих особистостей (Див.: Кривоший О. П. Гендерні виклики фронтової повсякденності козацького Запорожжя у науковому доробку українських істориків (1946-1991 рр.) / О. П. Кривоший // Українознавчий альманах. – К., 2013. – Вип. 11. – С. 140-141).

¹¹ Скальковський А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго. Извлечена из собственного запорожского архива / Скальковський А. – Одесса, 1841. – 437 с. – С. 437.

¹² Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с. – С. 60, 74, 151, 210, 211.

¹³ Там само. – С. 211.

¹⁴ Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с. – С. 74.

воєнної повсякденності жінок, усну народну творчість, використовуючи її як джерело до вивчення історії Півдня України¹⁵. А в науковому просторі України відбувалось активне накопичення фольклорного матеріалу¹⁶, в якому жіноча складова виступала як узвичаєний елемент життєустрою козацького соціуму. Створені А. Скальковським штампи про «безшлюбність» запорозького козацтва та заборону появи жінки в межах військового табору – Січі, надовго стали відправним пунктом усякого мислення під час розгляду питань, пов'язаних з історією українського козацького війська¹⁷, воєнним мистецтвом українців відповідного історичного періоду та історією українських жінок¹⁸.

Близькими до «офіційного» погляду у своїй оцінці становища жінки в запорозькому козацькому соціумі були й праці П. Куліша¹⁹ та Д. Мордовцева²⁰, які побачили світ в середині XIX ст. Інтерес до нього історики зводили до козацького аскетизму та виголошеної П. Кулішем тези «Не ступай бабо ногою у січовий Кіш, лучче в домовину»²¹. Ця теза, очевидно, відповідала уявленню автора і тогочасної історичної науки про статус та межі присутності жіночої складової в культурному просторі Запорожжя.

Стає очевидним, що на середину XIX ст. колективна пам'ять українців на рівні офіційної історіографії була підмінена конструктом міфологічної «офіційної» пам'яті, який виштовхнув за межі історичного воєнну повсякденність жінок козацького Запорожжя. Нав'язана українському науковому співтовариству «офіційна» пам'ять про минуле, акцентуючи одні сторони історії ранньомодерної України, змусила до «мовчання» інші, невідгідані для

¹⁵ Іванникова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії / Іванникова Л. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2008. – 292 с. – С. 21.

¹⁶ Кривошій О. П. Амазонки і «амазонство» в колективній пам'яті південно-українського степового соціуму (XIX – перша третина XX ст.) / О. П. Кривошій // Народна творчість та етнологія. – 2013. – №4 (344). – С. 17-34.

¹⁷ Історія українського козацтва: Нариси : у 2 т. / редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с. – С. 68.

¹⁸ Кривошій О. П. Амазонки і «амазонство» в колективній пам'яті південно-українського степового соціуму (XIX – перша третина XX ст.) / О. П. Кривошій // Народна творчість та етнологія. – 2013. – №4 (344). – С. 17-34. – С. 30-31.

¹⁹ Записки о Южной Руси. Изд. П. Кулиш / П. Кулиш. – Т. 1. – С.Пб., 1856. – 324 с.; Т. 2. – С.Пб., 1857. – 355 с.

²⁰ Мордовцев Д. Л. Гайдамачина: историческая монография в двух частях / Д. Л. Мордовцев. – СПб., 1870. – 484 с.

²¹ Кулиш П. Твори. Т. 2 / П. Кулиш. – В 2-х т. – К.: Дніпро, 1989. – 586 с. – С. 417.

імперських інтересів царської Росії. На тлі витіснення за межі щоденних практик українців колективної пам'яті про давні традиції степового життєстрою в стосунки між статями був унесений сильний струмінь ворожості і гніту. Фольклористи, історики, а за ними етнографи й літератори²² XIX – початку XX ст. перестали «бачити» «прозоро виписані» в думках, легендах, переказах та історичних піснях сценарії воєнної повсякденності жінок козацького Запорозжя та героїчні жіночі образи²³.

На тлі численних публікацій про безправну, безвольну, залежну від волі чоловіка-господаря та імператора-самодержця малоросіянку поодинокі праці вітчизняних істориків і літераторів про войовничий характер українських жінок, їх ініціативу та героїчні вчинки почали сприйматися соціумом, як описи окремих, аномальних²⁴ для українського минулого явищ, що скидалися на міфи. Для значної частини затиснутого в лещата ідеології та нормативно-правової бази Російської імперії соціуму нормою встигли стати інші, відмінні від національних, поведінкові стереотипи великоруських жінок.

Проте з появою в українському науковому просторі українських наукових шкіл в історичній науці, «народницьких» за своїм спрямуванням та національних традицій історіописання ситуація з історією жіночої повсякденності жінок України почала змінюватись на краще. В 60-х – 80-х ро-

²² Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями : в 2 т. / В. Антонович, М. Драгоманов. – К., 1874–1875; Боровиковский А. Женская доля по малороссийским песням / А. Боровиковский // Чтения в обществе истории и древностей российских. – 1867. – № 4. – С. 96-128; Боровиковский А. Женская доля по малорусским песням: Очерк из малороссийской поэзии / А. Боровиковский. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1879. – 64 с.; Ганкевич М. Про жіночу неволю в історичнім розвою / М. Ганкевич. – Л., 1891. – 49 с.; Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К., 1876. – 69 с.; Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах / П. Житецкий – К., 1893. – 247 с.; Житецкий П. Про українські народні думи / П. Житецкий. – К., 1919. – 118 с.; Кулиш П. Записки о Южной Руси / П. Кулиш. – СПб., 1857. – Т. 1. – С. 159–222; Недільський С. Женска доля після малоруських пісень / С. Недільський // Зоря. – 1882. – Ч. 1–3; Ч. 6, 7; Ч. 10, 11; Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних / І. Франко. – Л. : Друк. НТШ, 1883. – 50 с.

²³ Кривошій О. П. Найхоробріші із прекрасних: Героїчні постаті жінок-войовниць дніпровського Низу на тлі епохи / О. П. Кривошій // Гетьман. – 2013. – №3 (50) – С. 54-57.

²⁴ Кривошій О. П. Амазонки і «амазонство» в колективній пам'яті південно-українського степового соціуму (XIX – перша третина XX ст.) / О. П. Кривошій // Народна творчість та етнологія. – 2013. – №4 (344). – С. 17-34. – С. 27.

ках XIX ст. в українському історичному наративі було започатковано два історико-фемінологічні дискурси, які вибудовували парадигму «бачення» жіночої історії, опираючись на суто національні культурні цінності – дискурс «воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України» і дискурс «жіночого запорозького»²⁵. Вони були представлені науково-творчим доробком М. Костомарова, В. Антоновича, Й. Ролле, О. Левицького²⁶. На початку XX ст. до цієї когорти істориків приєдналися М. Грушевський та Н. Мірза-Авакянц²⁷. Ця група науковців була переконана, що життєвий простір жінок на українсько-татарському пограниччі був тісно пов'язаний з військовими практиками козаків-запорозьців та українським козацьким військом, навколо якого реалізувалося значне число феміноорієнтованих взаємозв'язків.

У праці «Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI-XVII столетиях» М. Костомаров, протиставляючи ліберальним традиціям українців у ставленні до жінки домостроївські порядки Московії, наголосив на тому, що великоруська жінка була «невільницею», тоді як у козаків дружини виступали їхніми помічницями, ходили з ними в походи²⁸ і взагалі «користувалися порівняно більшою свободою»²⁹. Сенс такого прийому, який стане характерним для більшості історико-фемінологічних праць названих вище істориків, полягав у тому, аби обґрунтувати відмін-

²⁵ Кривошій О. П. «Сильна жінка» зі збіркою в українському історіографічному дискурсі XVI-XIX ст. / О. П. Кривошій // Київська старовина. – 2012. – №1 (403). – С. 16-34. – С. 27-28.

²⁶ Костомаров М. І. Мазепа / М. І. Костомаров. – М. : Издательство «Республика», 1992; Костомаров М. І. Очерк о домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / Н. И. Костомаров. – СПб., 1860. – 303 с.; Костомаров М. І. Черниговка: былъ второй половины XVII века / М. І. Костомаров // Твори : у 2 т. – К., 1990. – Т. 2. – С. 582-739; Антонович В. (В. А.). Рец. на кн.: «D-r. Antoni J. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883» // КС. – 1882. – № 4. – С. 122-124; Антоній І (Й. Ролле) Украинские женщины / Антоній І // Киевская старина. – 1883. – Июнь; Левицкий О. Покинутая жена: Эпизод из эпохи войны Богдана Хмельницкого / О. Левицкий // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5. – С. 37-39.

²⁷ Грушевський М. С. Про батька козацького Богдана Хмельницького / М. С. Грушевський. – Дніпропетровськ: Січ, 1993 – 55 с.; Мірза-Авакянц Н. Українська жінка в XVI-XVII ст. / Н. Мірза-Авакянц. – Полтава, 1920. – 94 с.; Мірза-Авакянц Н. На кресах / Н. Мірза-Авакянц // Червоні квіти. – 1924. – Ч. 10. – С. 3-22.

²⁸ Буряк Л. І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. / Л. І. Буряк // Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 190-211. – С. 195.

²⁹ Костомаров М. І. Очерк о домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / Н. И. Костомаров. – Санкт-Петербург, 1860. – 303 с. – С. 103.

ності між українцями і росіянами, показати розбіжності їхніх історичних першопочатків.

Вагомий внесок у дослідження проблематики, пов'язаної з повсякденною історією жінок козацького Запорозжя, вніс історик і громадський діяч В. Антонович. Незважаючи на те, що історико-фемінологічна спадщина В. Антоновича виглядає аж надто скромно (особливо на тлі таких істориків як Й. Ролле та О. Левицький, оскільки у доробку вченого тільки одна праця, опосередковано присвячена проблемам історії воєнної повсякденності жінок ранньомодерної України), – проте його внесок не перебільшений. Завдяки зусиллям В. Антоновича на сторінках часопису «Киевская старина» було започатковано перший в українській історіографії другої половини XIX ст. історично-фемінологічний дискурс «жіночого запорозького», який вибудовував парадигму «бачення» жіночої історії козацького Запорозжя, опираючись, переважно, на національні культурні цінності.

Дорогу йому на сторінки «Киевской старины» проклала опублікована в квітні 1883 р. рецензія історика³⁰ на книгу Д-ра Антонія І «Niewiasty kresowe» – «Женщины на окраинах», яка незадовго перед тим побачила світ у Варшаві³¹. Саме в цій праці історик зробив першу в українській історіографії спробу вписати в контекст історії козацького Запорозжя сюжет про активну участь жінок шляхетного стану в обмінах та викупах полонеників (тилова повсякденність), які, протягом багатьох років, проводилися в Запорозькому степу під Переволочною³².

За словами Йосипа Ролле, в XVI – середині XVII ст., «в полях під Переволочною можна було побачити не одну зем'янку, яка заручившись листом Яна III до запорозької старшини... і захопивши з собою набитий золотом мішок, поспішала в степ, аби за посередництва Кошового викупити з неволі рідну бранку...»³³.

Розповідаючи про досвід участі шляхетних жінок України в розшуках, обмінах та викупах полонеників (включаючи приїзд на Запорозжя і переговори із старшинами Запорозької Січі), історик із загального масиву за-

³⁰ Антонович В. (В.А.). Рец. на кн.: «D-r. Antonij I. Niewiasty kresowe. – Warszawa, 1883. D-r Antonij I. – Женщины на окраинах. Варшава 1883 г.». – С. 873-876. – С. 873-876.

³¹ D-r Antonij J. Niewiasty kresowe / D-r Antonij J. – Warszawa, 1883. – 224 s.

³² Д-р. Антоній І (Ролле Й. Й.) Українские женщины: Исторические рассказы / Д-р Антоній І // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268-309. – С. 273.

³³ Д-р. Антоній І (Ролле Й. Й.) Українские женщины: Исторические рассказы / Д-р Антоній І // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268-309. – С. 273.

порозької звичаєвості виокремив елементи досвіду перебування жінок у межах Запорозьких Вольностей та козацької Січі.

Інша робота Й. Ролле з його фемінологічного циклу, надрукована в «Киевской старине», була присвячена жінкам при Чигиринському дворі в другій половині XVII ст.³⁴ На сторінках цієї праці поміж описами психології, побуту та повсякденних практик елітних жінок України другої половини XVII ст. проглядають і окремі сценарії тілової повсякденності жінок козацького Запорожжя. Дослідник звернув увагу на ту обставину, що «під час воєнних дій їм (жінкам – О.К.) доводилося інколи шукати сховища в обозах (козацьких) і поділяти всі труднощі й тривоги мандрівного життя...»³⁵. Названі істориком жінки, в більшості випадків, були дружинами, сестрами, коханими, коханками і полонянками козаків-запорожців. Й. Ролле першим виказав думку про те, що козаки «часто виявляли схильність до одруження»³⁶. Серед козацьких дружин, зі слів Й. Ролле, були «не лише місцеві за походженням (курсив мій – О.К.), а й шляхетні польки, єврейки, молдаванки, вірменки і навіть, іноді, татарки»³⁷. Випадки одруження запорожців із захопленими в полон жінками, за спостереженнями історика, були скоріше нормою, ніж аномалією козацького життєустрою.

Розгляд феміноорієнтованих праць українських істориків XIX ст. з позицій сучасної історіографічної критики, з урахуванням складових «епоха-автор-текст-контекст» неспростовно доводить присутність типологізованих сценаріїв воєнної повсякденності жінок у культурному просторі козацького Запорожжя. Історія жіночої повсякденності дніпровського Низу є складовою частиною історії запорозького козацтва в цілому. Жінки козацького Запорожжя стають повноцінно «видимими» лише в форматі української історії жіночої повсякденності воєнної епохи.

³⁴ Д-р Antonij I Женщины при Чигиринском дворе / D-r Antonij I // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107-126; № 2. – С. 282-304; № 3 – С. 512-529.

³⁵ Д-р. Антоній І (Ролле Й. Й.) Жінки при Чигиринському дворі: / Публ. за ж. «Киевская старина». – 1994. – № 1-3 / Д-р. Антоній І // Хроніка-2000. – 1994. – № 3-4. – С. 134-175. – С. 148.

³⁶ Там само. – С. 149.

³⁷ Там само.